

Ю. В. Хитровська

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Iu. Khytrovska

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

**ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЩОДО СТАНОВИЩА РПЦ
ТА ВПЛИВІВ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНТСТВА
НА НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(КРИЗЬ ПРИЗМУ ПУБЛІКАЦІЙ ПРАВОСЛАВНОЇ ПРЕСИ)
*Public Opinion About Russian Orthodox Church
and Its Clergy's Influence on Population in the Right-Bank
Ukraine During Late 19th — Early 20th Cent.
(Through the Prism of the Orthodox Press)***

Спираючись на матеріали православної періодики кінця ХІХ — початку ХХ ст. та спеціальну наукову літературу, автор статті аналізує громадське ставлення до РПЦ та православних церковно- і священнослужителів Правобережної України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Ключові слова: Російська православна церква, православне духовенство, Правобережна Україна, самодержавство, суспільство.

Relying on Orthodox published media, as well as on the special scientific literature, the author of this article analyses public opinion about the Russian Orthodox Church and Its Clergy's Influence on population in the Right-Bank Ukraine during late 19th — early 20th Cent. The author concludes that the official religion was in a deep crisis. Its influence on the parishioners gradually diminished, especially in cities and industrial centres. This manifested itself in a gradual spread of indifference, free-thinking, disbelief, atheism, the conversion from Orthodoxy into sectarian religious directions. The authors of analysed documents explained these threatening phenomena in radically different ways. No less conflicting were proposed methods of coping these issues. Nevertheless, despite a variety of discussions in the Orthodox media, the Russian Orthodox Church's reaction was one-sided. It concentrated main efforts on church-oriented events (anniversaries, congresses, the creation of new structures, etc.) or, with state's assistance, on events

of administrative, prohibitive character. As time has shown, such approaches could not hinder or neutralize negative phenomena in the Orthodox Church. The spirit of the approaching catastrophe was haunting.

Keywords: Russian Orthodox Church, Orthodox clergy, the Right-bank of Ukraine, Russian autocracy, society.

Наприкінці XIX ст. Російська православна церква (РПЦ) в Україні, зокрема й Правобережній, в цілому зберігала вплив як на населення, так і на перебіг загальнодержавних справ. Вагомість цієї конфесії у суспільно-політичному житті визначалася її духовним авторитетом та економічною могутністю православно-церковної організації. Водночас кінець століття виявив низку негативних явищ, котрі, як показали події початку XX ст., були симптомами серйозних кризових процесів у православній церкві (Історія релігії в Україні. 1999, с. 239). Так, політичні функції, які на РПЦ поклало самодержавство, наприкінці XIX — на початку XX ст. виконувались суто формально: шляхом виголошення особливих молитов у ектеніях про позбавлення Російської держави від «крамоли», служіння урочистих молебнів у зв'язку з різними подіями в царській родині й у так звані царські дні, урочистим поминанням померлих імператорів. Ці формальні прояви служіння культу майже нікому не імпонували, практично ніхто, крім офіційних осіб, їх не відвідував. Єпископи й далі відточували ораторське мистецтво, виголошуючи патріотичні проповіді лише в урочистих випадках. Що ж до парафіяльних священників, то вони виступали з подібними проповідями всього один — два рази на рік, при цьому більшість — за готовими зразками, які спеціально видав Найсвятіший Синод. Спроби активізувати проголошення політичних проповідей із церковного амвону робились лише у зв'язку з критичними моментами в житті самодержавства. Так, наприклад, було під час підготовки й проведення селянської реформи 1861 р., після вбивства імператора Олександра II 1881 р., у революційний період 1905–1907 рр., під час Першої Світової війни. Щоразу Найсвятіший Синод випускав звернення до православних і наказував підлеглому духовенству навчати парафіян безапеляційному послуху начальству, закликати до кропіткої щоденної праці й викривати «крамолу» разом з усіма іншими ліберальними віяннями (Никольский, Н.М. 1990, с. 474). Суспільна реакція на всі ці проблеми потребує пильного дослідження.

Метою статті є аналіз ставлення суспільства до РПЦ й православного кліру на Правобережжі наприкінці XIX — на початку XX ст. Для проведення дослідження автор опрацював і залучив низку матеріалів, опублікованих у православній періодиці зазначеного періоду, які проливають світло на різні аспекти цієї проблеми, а також спеціальну наукову літературу, зокрема, мо-

нографію М. Никольського та колективну роботу Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. Сковороди НАН України «Історія релігії в Україні».

Після реформування системи освіти в Російській імперії у нижчій та середній школі «Закон Божий» став однією з найненависніших навчальних дисциплін і мішенню для шкільного гострослів'я, іноді ця ненависть призводила до абсолютно непередбачуваних наслідків. Так, на початку 1900-х рр. у Благовіщенській гімназії учні сьомого класу на стіні туалету зобразили іконостас гімназичної церкви, а лик класної ікони перетворили на зображення чорта. Законовчителя Михайльченка, що розпочав шукати винуватців цього неподобства, вбили разом з його дружиною, проте ніхто так і не знайшов убивцю. Не менш сумною була ситуація й у вищих навчальних закладах: ніхто зі студентів не сприймав богословського курсу, а складання заліків перетворилося практично на порожню формальність (Никольский, Н. М. 1990, с. 479).

Криза РПЦ проявлялася й у відході частини парафіян від православ'я. Так, у містах робітники швидко та безкомпромісно залишали церковні лави. Інтелігенція 1890-х і 1900-х рр. славилася вільнодумством. Навіть на селі політика союзу церкви з державою призводила до несподіваних, зловісних для церкви наслідків. Особливо небезпечним для РПЦ в цей період виявилось сектантство, перш за все штундизм.

Перша світова війна форсувала кризу самодержавного ладу в Російській імперії, а разом із тим охопила й державну церкву. Коли після літньої кампанії 1915 р. з'ясувалося, що війну Росія, по суті, вже програла, і коли знову постав привид революції й загибелі імперії, об'єднане дворянство й представники вищого духовенства домовилися про те, що слід відкинути будь-які ліберальні прояви, зокрема й у церковній сфері. Так, на з'їзді монархічних організацій і правих партій, що відбувся в Нижньому Новгороді у листопаді 1915 р., як почесні члени були присутні кілька впливових православних єпископів. Цей з'їзд вирішив, що для порятунку держави й церкви необхідно оголосити «жидівство» бузувірською релігією і вигнати всіх євреїв за межі імперії. Також постановили проголосити єресью й заборонити всі протестантські віросповідання, вигнати всіх протестантів із державної служби та відібрати в усіх німців землю, щоб потім роздати селянам. Втілювати ці заходи мав Найсвятіший Синод, але він уже не був здатний на будь-які реформи. Замість цього з 1916 р. почалася так звана распутінська «реформа» церкви й державного управління (Никольский, Н. М. 1990, с. 494).

Один із небагатьох представників російського уряду, які справді розуміли небезпечність політичної ситуації, що склалась у державі на 1916 р., був міністр О. В. Кривошеїн, який дав їй таку оцінку: «Робляться і готуються спра-

ви вкрай небезпечні й огидні. Ніколи Синод не падав так низько. Якщо хтось захотів би знищити в народі будь-яку повагу до релігії, будь-яку віру, він би краще не міг вчинити... Що незабаром залишиться від церкви? Коли царизм, відчувши небезпеку, захоче на неї спертися, замість церкви буде порожнє місце. Я сам іноді починаю вірити в те, що Распутін — антихрист...» (Цит. Никольський, Н. М. 1990, с. 495).

Стан РПЦ та її кліру, їх сприйняття в суспільстві наприкінці XIX — на початку XX ст. найяскравіше віддзеркалились у публікаціях у тогочасній православній пресі. Так, у листі митрополита Санкт-Петербурзького Антонія, присвяченому суспільній ролі та діяльності православного духовенства, зокрема, зазначено: «Пастирі наші не відійшли від народу, вони страждають разом із ним, але вони розрізнені, розпорошені по величезних просторах Росії, вони не відчувають своєї сили й безмовно шукають опори та підтримки. Нам, духовним вождям пастирів церкви, необхідно об'єднати пастирські зусилля, одних пастирів підтримати в їхній пастирській ревності, в других — її розбудити, третіх — схвалити...» (Цит. Задачи духовенства... 1907, № 3, с. 2) Проте висловлена думка — це радше демонстрація офіційного погляду на суспільну роль, яку має відігравати православний клір, яку озвучив один з ієрархів РПЦ. Однак існувала й інша позиція, яка красномовно свідчила про існування глибоких проблем у самої церкви та в її духовенства. Так, Василь Соколов у статті наголосив на серйозних недоліках, притаманних як самій РПЦ, так і її служителям культу: «Гріх наших днів — перетворення людських нашарувань у церкві на божественну істину, обряду на догму. Історично в православ'ї склалось обрядовір'я, що створює небезпечний ухил... Особливо прикро, що керівники церкви не лише не бачать цієї небезпеки, але й самі штовхають її на вказаний шлях, освячуючи все нажите століттями, відкидаючи будь-який зв'язок християнської церкви з культурою. Достатньо згадати той озлоблений тон, яким про культуру говорить будь-який проповідник, будь-яка стаття в духовному журналі, щоб не бачити, як огидне все людське цьому церковному напрямку. Замість любові й заклику до неї — суворі викриття та нещадна помилкова аскетична вимогливість. Це нещастя, коли не бачать гріха. Але не менший злочин — бачити гріх у тому, що не є ним по суті, це значить клеймити іменем диявольського створіння Боже. Засудження добра гірше від поблажливості до гріха...» (Соколов, В. 1916, с. 70–71).

Проблему моральності й благочестя в середовищі православних священнослужителів порушив у виступі, опублікованому в православній пресі, єпископ Подільський Леонтій, зважаючи на численні скарги від парафіян, невдоволених поведінкою пастирів: «Благочинний повинен, перш за все, сам вирізнятися благочестям, яке має пронести крізь своє життя, бути взірцем пра-

вославного, бути передовим серед інших пастирів не лише за розумом, за посадою, але й за серцем, за пастирськими діями. Хто носить звання благочинного, хай буде вірний своєму покликанню, якщо ж інакше — хай краще поступиться іншому, більш достойному...» (Єпископ Подольський, Леонтий. 1866, с. 255) Далі преосвящений зазначив: «Одні священники тримають себе дуже високо, по-панськи, відштовхуючи від себе парафіян своїм ставленням, забуваючи, що священник — батько, пастир. Інші — принижують себе своєю поведінкою, жорстокістю, вимаганням за тебе і не хочуть зрозуміти, що істинно добрий пастир ніколи не залишиться без шматка хліба. Зверніть на це увагу й говоріть пастирям, що без духовного зближення з парафіянами, без любові, без терпіння та самопожертви неможливо священникові успішно впливати на парафіян...» (Єпископ Подольський, Леонтий. 1866, с. 260).

Зауважимо, що недаремно цей ієрарх РПЦ порушив проблему моралі в церковному середовищі. Адже її рівень серед церковно- та священнослужителів наприкінці XIX — на початку XX ст. був справді вкрай низьким. Так, у консисторії кожної єпархії щорічно надходило до 300 справ, які засвідчували існування серйозних проблем. Серед найпоширеніших можна назвати звинувачення у взаємних образах, вимаганні, хабарництві, а також перелюбстві та нетверезому способі життя (Історія релігії в Україні. 1999, с. 245).

Про надзвичайно низький моральний рівень православного кліру йдеться й у звіті про стан Подільської єпархії за 1909 р.: «У сучасному духовенстві дуже мало залишилося чистого й піднесеного ідеалізму, безумовної вірності своєму пастирському служінню... Немало з його представників не цурається модних покроїв в одязі, носіння модних головних уборів, дозволяє собі підрізати волосся не лише на бороді, а й на голові, завивати його, вплітати в нього кольорові стрічки, часто духовні особи не вільні від тютюнопаління, світського проведення вільного часу, зокрема гри в карти тощо. Особливо помітно все це в нових, молодих поколіннях священно- та церковнослужителів...» (Отчет о состоянии Подольской епархии за 1909 г..., РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 2349, л. 31об.).

Автор іншої статті В. Щеглов звернув увагу на питання про клерикалізм та християнську політику, що на початку XX ст. так хвилювало суспільну свідомість, і в цьому контексті, зокрема, зазначив: «Ніхто не може брати участь у громадському житті, не впливаючи на нього своїми переконаннями, своїми ідеалами. І здавалось би, такий дивний вигляд має той спротив участі духовенства в розбудові життя. Чим воно може бути шкідливе людям? Чи не їхні ж ідеали — більш гуманне та ідеальне суспільство? Відповідь дається цілком визначено: духовенство змішало церкву з державою, перетворило політику на церковну служницю, внесло в державний організм духовний при-

мус, що рівносьильне примусу до брехні, до насилля в найбільш інтимних переживаннях. А це призвело до збочення самих християнських начал життя, до збочення церковного життя. Шкода виявилася для обох сторін. Відділення церкви від держави дасть можливість їм обом повернутися до природного свого життя, і тоді буде цілком зрозуміла причина цього по суті безглузлого запитання: чи можна духовенству надавати права найбільш рядового громадянина, чи ж його потрібно зарахувати до позбавлених прав?» (Щеглов, В. 1916, с. 273).

Інший дописувач у статті «Священик у сучасній суспільній думці» спробував порозмірковувати над ставленням суспільства до рядового священика, до його пастирського служіння: «Зі священиком якимось не вживаються, як зі своєю близькою людиною. На нього дивляться недовірливо, не лише ті вже занадто помірковані люди, які в самому його покликанні вбачають неспроможність, але навіть люди солідні якимось знехотя зближуються з ним, обмежуючись переважно лише сухими офіційними відносинами. Цьому є причини, які криються в тому, що сучасне становище священика нижче від пристойного рівня і різко суперечить вимогам сучасного суспільного розвитку. Критикують і духовну освіту, вбачаючи в ній однобічність та недостатність (особливо наголошують на наявності великої кількості вільного часу)...» (Петрушевський, К. 1866, с. 561–562). Проте, незважаючи на певну критику, Кіпріан Петрушевський все-таки вважав, що «...загалом православне священицтво робить все, чого вимагає від нього його звання, настільки, наскільки йому дають змогу зовнішні обставини. Так, спалахнули в окремі частини суспільства богоборчі революційні спроби, що виявилися у збройному повстанні й народних смутах — священик, сам залишаючись істинно відданим законному уряду, ніс і несе цю вірність і в народне середовище, засвідчуючи її силу, де потрібно, своїми стражданнями і навіть смертю...» (Петрушевський, К. 1866, с. 565–566). На думку цього автора, тогочасне суспільне ставлення до священиків було доволі необ'єктивним. За його висловом: «Це тільки виявлення ненормального ставлення суспільства до самого завдання пастирського служіння. Натомість надійним способом змінити цю думку є матеріальне й освітнє, а також соціальне поліпшення сучасного стану священика, що має виявлятися у більш тісному об'єднанні їх власної корпорації та в зближенні з приватним і адміністративним життям суспільства...» (Петрушевський, К. 1866, с. 576)

Автор статті «Досвід спілкування зі служителем вітвара наших прогресивних людей» яскраво описав кричущий випадок, котрий красномовно охарактеризував ставлення частини освіченої молоді до священика й самої православної церкви: «У зв'язку з похованням раптово померлого поміщика П. Л.

молодий священник... з церковної кафедри виголосив надгробне слово. Після закінчення похорону один з випускників університету спитав у цього священика: “Ви такі дурниці говорили на чиясь замовлення чи за власним переконанням?”. На це священник відповів, що виголосив надгробне слово за покликом священства й чистої совісті. На що опонент зазначив: “Надумали ж Ви старим ганчир’ям пригощати нас. Сучасні науки відкидають вічне життя... Слово Боже — стара монета, яка перебуває в ужитку подібних вам бузувірів і відсталих людей, що не розуміються на сучасних потребах. І від Вас, молодого проповідника, ми сподівалися почути в церкві щось новеньке, а не таку несусвітну нісенітницю, як учення про смерть...” (Опыт обращения с служителем алтаря... 1866, с. 550).

Священник І. В. Тітов у статті «Сучасні думки» висловився про необхідність у зближенні православного духовенства з народом, а для цього, на його думку, слід було викоринити недоліки, які цьому заважали. Так, він зазначив: «Від нас вимагають близькості до народу, пише мені один колега з Волинської єпархії, але в тому й біда, що ми вже занадто близько до нього, настільки близько, що задивляємося в його кишеню, в його комори й комірчини. Сільське духовенство може й має бути близьким до народу. Але це може статися лише тоді, коли воно буде матеріально віддалене від нього. Зробіть сільське духовенство, що жебрає, незалежним від подачок парафіян, і це наблизить нас до народу, звеличить пастиря. Економічне загострення між причтом та парафіянами — це зло, найгірше серед усіх інших, адже з нього ґрунт майже завжди підготовлений... Кинувши священика один на один із його матеріальною злиденністю, суспільство не забезпечило йому хоча б більш-менш нормального правового становища. Духовенство в Росії нині єдиний клас, що позбавлений захисту закону...» (Тітов, І. В. 1912, с. 20). Далі автор наголосив на тому, що православний клір єдиний, хто не отримав волі від кріпосної залежності. Він пояснює цю ситуацію так. У період кріпосного права священики перебували в подвійній кріпосній залежності: від поміщика, на землі якого жили, і від архієрея, котрому були зобов’язані низкою повинностей та робіт. Але залежність від поміщика деякою мірою захищала від архієрейського беззаконня. З падінням кріпосництва, на думку автора, гніт поміщицької влади над священиками припинився, зате подвоїлася залежність від влади архієрейської. Наприкінці статті І. В. Тітов зробив невтішний висновок: «Вимагання в парафіян шматка хліба й нестерпне правове становище духовенства є причинами ганебних втеч, що спостерігаються тепер у духовному світі. Всі живі сили тікають із цього світу, священики-батьки не наважуються прирікати своїх дітей на тяжку долю, яку отримали у спадок самі...» (Тітов, І. В. 1912, с. 21).

Інший дописувач, який опублікувався під ініціалами «священик Д. С.», у статті «Місце духовенства в суспільному русі» звернув увагу читачів на серйозні недоліки, які заважають православному кліру зберегти авторитет і вплив серед вірян. Так, він зазначив: «Зараз і самі представники духовенства ясно не уявляють усталених законів суспільного життя. А час не чекає. Письменні селяни, особливо фабричні та промислові робітники, відлучаються на заробітки до густонаселених пунктів, де, наслуховавшись виступів революціонерів, почитавши 2–3 брошурки агітаційного соціалістичного змісту, побувавши на 2–3 мітингах, повертаються додому і стають авторитетними й начитаними в очах простого народу. Представникам релігії, при їхньому теперішньому інтелектуальному та соціальному рівні, важко, ба навіть зовсім неможливо, боротися з подібними агітаторами й заперечувати їхні помилки...» (Свящ. Д. С. 1906, с. 963) Далі цей автор намагався відшукати шляхи відновлення авторитету православного духовенства серед парафіян: «У єднанні духовенства з народом, в участі у його потребах, у захисті народних інтересів духовенство має єдиний і правильний шлях до свого відродження, до відновлення свого впливу й до власного забезпечення. Духовенству необхідно мати життєвий зв'язок із народом, тоді воно знайде в собі сили для свого оновлення та покращення, і водночас упорядкування того суспільства, якому присвятило свою працю, саме тут воно може проявити свою силу й тут воно знайде і свою славу...» (Свящ. Д. С. 1906, с. 965).

Автор статті «Пробудження духовенства» висловив думки щодо можливості впливу священика на парафіян через проповіді, опубліковані в пресі, чим сподівався відновити авторитет у суспільстві як православної церкви, так і її духовенства: «Духовенство часто скаржиться на те, що його проповіді та повчання зовсім не досягають мети, не впливають на натовп. І це зрозуміло. Ми, пастирі, проповідуємо рідко, 1–2 рази на тиждень. Між тим, окрім нас є в народі також інші просвітники, які працюють у протилежному напрямі й виховують наших підопічних у душі, що не має нічого спільного з релігією. Такі просвітники працюють більш інтенсивно, ніж ми. Вони проповідують щодня. Ми маємо на увазі газети, які виходять щоденно. Потрібно ж урешті-решт витверезитись і зрозуміти, що вся сила нині полягає в друкованому слові. Необхідно створювати свої газети й через них впливати на маси, на суспільство, на життя, популяризувати відомі погляди, відстоювати та захищати свою позицію, кидати на свіжозорану ниву зерна Христового Вчення. Тоді нас будуть слухати, на нас будуть дивитися не як на інертну масу, а як на грізну й могутню силу, з якою важко справитись і якій небезпечно протидіяти...» (Пробудження духовенства... 1917, с. 1–2).

Таким чином, як випливає з аналізу публікацій у православній пресі, наприкінці XIX — на початку XX ст. офіційне віросповідання справді переживало глибоку кризу, відбулися зниження його впливу на парафіян, особливо в містах і промислових центрах, поступове поширення індивідуалізму, вільнодумства, невір'я, атеїзму, відхід від православ'я до сектантських релігійних напрямів, особливо штундизму, тощо. Автори публікацій по-різному бачили причини цих загрозливих явищ і методи, якими необхідно боротися з подібними негативними тенденціями, а також перспективи й можливості використання нових способів впливу на громадську свідомість та зближення духовенства з парафіянами. Проте, незважаючи на дискусії, розгорнуті в православній періодиці, РПЦ реагувала на всі ці процеси здебільшого однобоко, концентруючи головні зусилля на заходах загальноцерковного спрямування (ювілеї, з'їзди, створення нових структур тощо) або ж, за сприяння держави, на адміністративних, заборонних заходах. Як показав час, подібні підходи вже не могли зупинити чи нейтралізувати негативних явищ у православній церкві. У повітрі ширяв дух глобальної катастрофи, що невпинно наближається. Так, автор статті «Суд іде!» чітко вловив її наближення, висловивши вкрай песимістичний погляд на майбутнє як Російської імперії, так і її народу: «Хоч би що говорили мрійники, хоч би якою полум'яною вірою вірили їхні серця в розум і совість народу — факти говорять своє! Факти не говорять, а кричать про те, що гангрена розкладання все ширше розливається, все глибше в'їдається в організм колись доблесного, а тепер хворого й нещасного нашого народу! Його армія гине, гине й народ, що її породив!... Мені здається, що Росія зараз — це якийсь пустельний цвинтар, де похмуро бродять ходячі трупи чи люди, для яких Росія, як Батьківщина, не існує. Недалеко вже кінець трагедії, яку ми переживаємо! Невже Ви не бачите, як усе ближче повзе до нас, як усе нижче опускається над нами тінь Аїда! Невже Ви не чуєте, як вже тремтить усе повітря від слізних мелодій поховального гімну? Але Ви глухі... Ви — сліпі й злочинні. А суд історії йде... А, між іншим, що для Вас суд історії? Що для Вас цей нещасний і сліпий народ, який своїми руками на власній шиї затягає мертвий зашморг! Що для Вас Батьківщина, яка гине, що для Вас честь, гідність і воля!? Але знайте, є і Божий суд, "наперсники розбещення", що живуть своїми пристрастями і бажаннями. Є він і, як архангельська труба при кінці світу, гримить над вашими злочинними головами...» (Суд идет! 1917, с. 2).

Епископ Подольский, Леонтий. 1866. Речь к благочинным. *Киевские епархиальные ведомости (отд. неофиц.)*. № 8. 253–262.

Задачи духовенства... 1907. *Церковь и народ*. № 3. 14 января. 2–3.

Історія релігії в Україні, 1999. К.: Знання.

- Никольський, Н. М. 1990. *История русской церкви*. Минск: Беларусь.
 Опыт обращения с служителем алтаря... 1866. *Киевские епархиальные ведомости (отд. неофиц.)*. № 17. 550–551.
Отчет о состоянии Подольской епархии за 1909 г. 1909. РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 2349, 62 л.
 Петрушевский, К. 1866. Священники в современном общественном мнении. *Киевские епархиальные ведомости (отд. неофиц.)*. № 18. 561–576.
 Пробуждение духовенства... 1917. *Православная Волянь*. № 24. 29 октября. 1–2.
 Священник, Д. С. 1906. Положение духовенства в общественном движении. *Воляньские епархиальные ведомости (часть неофиц.)*. № 29. 960–965.
 Соколов, В. 1916. Грех наших дней... *Церковь и жизнь*. № 5. 1 марта. 70–71.
 Суд идет! 1917. *Православная Волянь*. № 23. 22 октября. 2.
 Титов, И. В. 1912. Современные мысли... *Объединение, журнал*. № 26–27. 20–21.
 Щеглов, В. 1916. Клерикализм и христианская политика. *Церковь и жизнь*. № 18. 25 сентября. 273.

- Episkop Podol'skij, Leontij. 1866. Rech' k blagochinnym. *Kievskie eparhial'nye vedomosti (otd. neofic.)*. № 8. 253–262.
 Zadachi duhovenstva... 1907. *Cerkov' i narod*. № 3. 14 janvarja. 2–3.
Istoriia religii v Ukraini, 1999. K.: Znannia.
 Nikol's'kij, N. M. 1990. *Istorija ruskoj cerkvi*. Minsk: Belarus' .
 Опыт obrashhenija s sluzhitелем altarja... 1866. *Kievskie eparhial'nye vedomosti (otd. neofic.)*. № 17. 550–551.
Отчет о состоjании Подол'скоj епархии за 1909 г. 1909. РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 2349, 62 л.
 Petrushevskij, K. 1866. Svjashenniki v sovremennom obshhestvennom mnenii. *Kievskie eparhial'nye vedomosti (otd. neofic.)*. № 18. 561–576.
 Probuzhdenie duhovenstva... 1917. *Pravoslavnaja Volyn'*. № 24. 29 oktjabrja. 1–2.
 Svjashennik, D. S. 1906. Polozhenie duhovenstva v obshhestvennom dvizhenii. *Volynskie eparhial'nye vedomosti (chast' neofic.)*. № 29. 960–965.
 Sokolov, V. 1916. Greh nashih dnej... *Cerkov' i zhizn'*. № 5. 1 marta. 70–71.
 Sud idet! 1917. *Pravoslavnaja Volyn'*. № 23. 22 oktjabrja. 2.
 Titov, I. V. 1912. Sovremennye mysli... *Ob#edinenie, zhurnal*. № 26–27. 20–21.
 Shhegllov, V. 1916. Klerikalizm i hristianskaja politika. *Cerkov' i zhizn'*. № 18. 25 senjabrja. 273.